

स्वच्छता आणि भारतीय जाती व्यवस्था

डॉ. विठ्ठल स. जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासनशास्त्र विभागप्रमुख,
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का), जि बीड.

सारांश (Abstract)

भारतीय जाती व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली दिसते. त्याचबरोबर ती व्यवसायावर आधारित असून प्राचीन काळापासून कार्यरत असलेली दिसून येते. भारत देशात गरिबी हा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. या गरिबी बरोबरच स्वच्छता जोडलेली आढळते. अन्न वस्त्र निवारा या गरिबांच्या निकटच्या गरजा आहेत. म्हणून या संशोधन पेपर मध्ये व्यक्ती, समाज, राहणीमान, स्वच्छता व जाती व्यवस्था या घटकावर विचार मांडल्या जाणार आहेत. उदाहरणार्थ भारतात काही जाती ह्या गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित होत्या. त्याचबरोबर भारतीय संविधानात त्यावर उपाय म्हणून काही कायदे केले गेले व यावरील गुन्हेगारी जमातींचा ठपका पुसण्याचे कार्य झाल्याची दिसून येते. भारतीय समाजामध्ये गरिबी, दारिद्र्य, जाती व्यवस्था, उच्चनीचता विषमता या संकल्पना उत्पन्न होत गेल्या. त्याचबरोबर स्वच्छतेचे राहणीमानाचे प्रश्न निर्माण झाले. यावर उपाय करावयाचा असेल तर मोफत व सक्तीचे शिक्षण होणे आवश्यक आहे. यामुळे स्वच्छतेचा जाती व्यवस्थेचा आणि त्यावर आधारित समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन मानले आहे. तसेच सर्व स्तरातील शिक्षणावर खर्च मोठ्या प्रमाणावर तरतुदी केल्या पाहिजेत. तरच या समस्या सुटतील असे वाटते. यावरच काही उपाय सांगितल्या जाणार आहेत.

सूचनक शब्द -

भारतीय जाती व्यवस्था, स्वच्छता, शिक्षण, संविधान मूल्य, गरिबी, दारिद्र्य

प्रस्तावना -

सामाजिक न्याय ही तुलनात्मक दृष्ट्या आधुनिक संज्ञा आहे आणि ती समाजाच्या एका लोक विभागाला न्याय आणि सभ्यपनाची वागणूक देणे ही सुचित करते. या संज्ञेमध्ये अशी सामाजिक व्यवस्था गृहीत धरलेली असते की जी भेदभाव विरहित आणि लोकाभिमुख असते. ज्या व्यवस्थेमध्ये समाजजीवन आणि सामाजिक संस्थांच्या

सामाजिक, आर्थिक आणि इतर पैलूंमध्ये विषमता आणि अन्याय अस्तित्वात नसतो. या संज्ञेवर आपल्या संविधानात विशेष जोर देण्यात आल्याची आठवते. संविधानाची प्रस्ताविका भारतीय लोकांच्या वतीने देशातील सर्व नागरिकांचा या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाच्या रक्षणाचा कळकळीचा निषे असल्याचे जाहीर करते आणि घटनेतील 38 वे कलम शासन संस्थेवर अशी समाजव्यवस्था आणण्यासाठी योग्य ती आणि परिणामकारक पावले टाकण्याची जबाबदारी टाकते की ज्या समाज व्यवस्थेत राष्ट्राच्या जीवनाचा आणि राष्ट्रीय संस्थांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हा अविभाज्य भाग होईल.

जातीची व्याख्या सामाजिक स्तरीकरणाची अशी व्याख्या म्हणून करता येईल की जिच्यात उच्चनीचता, जन्माधिष्ठितता, एक किंवा काही नेमक्या व्यवसायास बांधिलकी, विषमता, सजातीय विवाह, भिन्न जातीयांकडून अन्नग्रहणास प्रतिबंध आणि उच्चनीचतेशी संबंधित पावित्र्य आणि विटाळा चा समज यांचा समावेश आहे. तथापि आर्य पूर्व काळातील परिपक्व हडप्पा संस्कृतीमध्ये पूर्णपणे विकसित वर्ग समाजाचे अस्तित्त्व असूनही, त्या ठिकाणच्या उपलब्ध पुरातत्वीय पुराव्यांच्या साहाय्याने, तेथे सापडलेल्या पुराभिलेखातील लिपी वाचून उलगडा होऊन न शकल्यामुळे हडप्पा संस्कृती मध्ये जात आणि अस्पृश्यता यांचा उगम झाला. या गृहीत प्रमेयाला काही आधार नाही.

या संशोधन पेपर मध्ये जाती व्यवस्था आणि स्वच्छता हा विषय चर्चेला घेण्यात आला आहे. त्यात प्राचीन काळापासून उच्च नीच हा भेद असल्यामुळे उच्च वर्गाच्या सेवेला कनिष्ठ वर्गातील सेवक असत. त्यास काही कारण असत. उच्च वर्गाकडे जमीन, धन, धान्य इत्यादी गोष्टी परंपरागत असत. त्यांच्या सेवेची चाखरी केली म्हणजे उदाहरणार्थ वाड्याची स्वच्छता पाणी भरणे झाडलोट करणे इत्यादी कामे हा कनिष्ठ वर्गातील सेवक करीत असे. म्हणून संशोधकाचे असे मत आहे की भारतीय जाती व्यवस्था व स्वच्छता या विषयावर चर्चा करताना आपणास उच्चवर्ग

किंवा श्रीमंत यांची जातीय व्यवस्थेविषयक मत, त्यांची मानसिक स्थिती त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाची काळजी, स्वच्छता करणारा वर्ग, त्यांची मानसिक स्थिती, त्यांच्या कुटुंबाची स्थिती पाहणे महत्त्वाची वाटते. म्हणून हा विषय निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश -

1. भारतीय जातीय व्यवस्थेचा आधुनिक काळातील वर्तन व्यवहार अभ्यासणे
2. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता अभ्यासाची आवश्यकता पहाणे.
3. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धती निवडण्यात आली आहे. या संशोधन पद्धतीमध्ये प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. यापैकी दुय्यम सामग्रीच्या सहाय्याने भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता यावर अध्ययन करण्यात आले आहे

भारतीय जातीय व्यवस्था -

प्रसिद्ध मानववंश शास्त्रज्ञांच्या मते भारतीय समाज हा आर्य द्रविड मंगोल आणि शक यांच्या मिश्रणापासून बनलेला आहे. या सगळ्या प्रजातींनी अनेक देशातून दिशा दिशांनी आणि नाना संस्कृतीचा अनेक शतकापूर्वी आपल्या पूर्ववर्तींना पराभूत करून या देशात प्रवेश केला आणि नंतर शक्तीशाली बनल्यावर जम बसून शांतता प्रिय शेजारी म्हणून स्थायिक झाले. यांच्यातील संपर्क आणि परस्पर संबंधातून एका सामाजिक संस्कृतीचा विकास झाला. तीत त्यांच्या संस्कृतीचा लोप झाला. तेव्हा भारतीय समाज हा भिन्न जातीपासून बनलेला आहे, असे म्हणणे असंगत आहे. संपूर्ण भारत भ्रमण केल्यानंतर आपणास या गोष्टीची साक्षपटते की भारतीय समाजात हे गृहीत धरूनच चालले पाहिजे की, भारतीय समाज घडविणाऱ्या नानाविध समूहांचा परिपूर्ण मिलाप अद्यापही घडून आलेला नाही तर भारतीय समाज हा विभिन्न शारीरिक लक्षणे असलेल्या लोकांनी बनलेला आहे. विशेषतः उत्तर भारत व दक्षिण भारतातील शरीर संरचना व वर्ण संबंधात बराचसा विरोधाभास दिसून येतो. तेव्हा या सर्वांचा मिलाप घडवून आल्यानेच केवळ एक जिनसी समाज घडत नसतो. वांशिक दृष्ट्या सर्व भारतीय समाज हा भिन्न प्रजातीपासून बनलेला आहे. संकलनातूनच भारतीय समाजाची जडणघडण झालेली आहे. या आधारावरूनच मी हे म्हणू

शकतो की भारता इतकी क्वचितच सांस्कृतिक एकता इतरत्र आढळते. आम्ही केवळ भौगोलिक दृष्ट्याच एक नाही तर सांस्कृतिक दृष्ट्या देखील चारही दिशांनी सहभागी झालेले लोक आहोत. तथापि ह्या एकजिनसीपणामुळेच जात ही स्पष्टीकरण करण्याइतकी अवघड समस्या बनते. भारतीय समाज हा जर केवळ भिन्न प्रजातींचे केवळ संमिश्रण असतात तर गोष्ट निराळी असती परंतु जात हे आधीच एकजिनसी असलेल्या घटकाचे विभाजन होय आणि जातीच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण म्हणजे ह्या विभाजन प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण होय. जातीच्या संरचनेवर विचार करण्याअगोदर मानववंशशास्त्राच्या शास्त्रज्ञांच्या काही व्याख्यान कडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो.

1) फ्रेंच विद्वान सेनार्ट यांच्या मते "तीव्र वांशिक आधारावर एक घनिष्ठ संघटित संस्था, विशिष्ट पारंपारिक आणि स्वातंत्र्य संघटनांनी मुक्त, ज्यामध्ये एक प्रमुख पंचायत असते, ज्यांच्या बैठकी वारंवार भारतात काही उत्सव प्रसंगी मेळे भरविण्यात येतात, जातीतील सर्व लोकांचा एक सारखा व्यवसाय असलेला, ज्यांचे संबंध केवळ रोटी बेटा व्यवहारात आधारित असलेला, जातीत व्यक्तींची मर्यादा जाती नियमाने ठरवून दिलेली वेळप्रसंगी नियम मोडणाऱ्यांना शिक्षा आणि बहिष्कार सुद्धा घडवून आणणारा सक्षम असलेला समाज, त्यातही जाती नियमाबाबत कठोर असलेला समूह"

2) डॉ. केतकर यांच्या मते, "जात ही केवळ त्या समूहात जन्माला आलेल्यांची मिळून बनत असते व कठोर सामाजिक नियमांनी व्यक्तीला समाजबाहेर विवाह करण्यास सदस्यांना सक्त मनाई असते."

3) सर एच रिचले यांच्या मते, "जातीचा अर्थ आहे कुटुंब किंवा कुटुंबाचे मिळून बनलेले संघटन. सामाजिक नाव असलेले, विशिष्ट व्यवसायाशी संबंधित असलेले, एखाद्या दैवी पौराणिक पितरांचे वंशज असल्याचा दावा करणारे आणि वंशपरंपरागत व्यवसाय अनुसरण करणारी एक जिनसी लोक म्हणजे जात होय.

आपल्या उद्दिष्टांसाठी या व्याख्यांचे परीक्षण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हे स्पष्ट आहे की तीन वेगवेगळ्या विद्वानांच्या व्याख्यान कडे बघितल्यास त्यांच्यात काही महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत तर काहीत फार कमी महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत. माझ्या दृष्टिकोनातून यापैकी कोणतीच व्याख्या परिपूर्ण किंवा बिनचूक नाही. या सगळ्या व्याख्या मधून जातीच्या जडणघडणीचा मध्यवर्ती मुद्दा हुकलेला

आहे. त्यांची चूक ही की समूह अंतर्गत जातींची घडण ही एक समूह म्हणून झालेली नसून स्वतंत्रपणे जातीची निर्मिती झाली हे तत्त्व दुसऱ्यांनी दर्शविलेले आहे. वरील प्रत्येक व्याख्येतील सर्व जातींना समान जातीची वैशिष्ट्ये तेवढीच मी विचारा करिता घेईन व त्यांचे त्याचप्रमाणे मूल्यमापन करेल. सेनाट पासून प्रारंभ करू एक स्वाभाविक वैशिष्ट्य म्हणून तो आपले लक्ष विटाळाच्या कल्पनेकडे वळवितो. या मुद्द्याकडे लक्ष दिल्यास असे निर्विवादपणे म्हणता येईल की कुठल्याही परीने विटाळाला जातीचे वैशिष्ट्य म्हणता येणार नाही. विटाळ सामान्यतः पूजा समारंभा संबंधात उद्भवतो व शुद्धतेच्या सामान्य तत्वाशी संबंधित आहे. परिणामतः या कल्पनेचा संबंध जातीशी नाही. जातीच्या कार्यकलापांशी विसंगती न धरता जातीशी विटाळाचे अविभाज्य संबंध नाकारले जाऊ शकते. विटाळाच्या कल्पनेचा संबंध जातीशी जोडण्यात आला आहे. कारण ते फक्त यामुळे की सर्वात उच्च दर्जा भोगणारी जात ही पुरोहितांची जात आहे .अर्थात आपणास हे माहीतच आहे की पुरोहित आणि पवित्रता यांचे सख्ख हे जुनेच आहे. म्हणूनच आपण या निष्कर्षपर्यंत येतो की, विटाळाची कल्पनाही फक्त तेव्हाच जातीचे स्वभाव वैशिष्ट्य बनते, जोपर्यंत जातीला धार्मिकतेचे वलआवरण असते. नैसर्गिकच्या जातीचे वैशिष्ट्य म्हणून मुद्द्याचे नाविन्य जमेसधरून सुद्धा आपल्याला म्हणावे लागेल की, निसर्गिक यांनी कारणाच्या जागी कार्य आणण्याची चूक केलेली आहे.जात हा एक स्वयमबंदिस्त असा घटक असल्याकारणाने स्वाभाविकच तिच्या अंतर्गत सदस्यांच्या सहयोजनाही सवयीवर मर्यादा पडतात परिणामतः जातबाह्य खानपानावरून रोटी बंदी प्रतिबंध हा भिन्नतेमुळे नसून त्याला धार्मिकतेचे तत्व जोडलेले आहे.परंतु हे तत्व नंतर जोडण्यात आले.सर एच दिसले हे विशेष लक्ष देण्यासारखा असा कोणताही नवा मुद्दा मांडत नाहीत.

आता आपण ज्यांनी या विषयावर खूप कार्य केले आहे त्या डॉ. केतकरांच्या व्याख्येचे विश्लेषण करू.केवळ ते भारतातील रहिवासी आहे असे नव्हे तर त्यांची जातीविषयक विचार गहन अध्ययनातून व चिकित्सक दृष्टिकोन आणि बुद्धी कौशल्याचा वापर करून निर्माण झाले आहे.त्यांची व्याख्या विचारात घेण्या योग्यतेची आहे कारण जातीचे विश्लेषण त्यांनी जातीव्यवस्थेशी असलेल्या तिच्या संबंधातून केलेले आहे.त्यांनी अनावश्यक बाबींना वगळले आहे .त्यांच्या वैचारिकतेतील किंचित गोंधळ सोडला तर त्यांचे विचार सुबोध आणि बेबंदीबद्दल

बोलतात. माझ्या मते दोन्ही बाबी एकच होत.अंतर संबंधाबाबत निषेध तसेच अंतर्विवाहाला सुद्धा प्रतिबंध करणे या दोन्हीही बाबी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

जातीच्या विविध स्वभाव वैशिष्ट्यांच्या चिकित्सक मूल्यमापनातून या गोष्टीबद्दल संशय निर्माण होत नाही की ,आंतरविवाहाचा अभाव अथवा निषेध व सजातीय विवाहाचा नियम हेच जातीचे मूळ आहे. परंतु लोक मानव शास्त्रीय भूमिकेवरून हे नाकारतील कारण जातीची समस्या न अनुभवता देखील सजातीय विवाह हे करता येऊ शकतात .समाजात अशी संभव आहे की, एखाद्या सजातीय विवाह समर्थक समाज, सांस्कृतिक दृष्ट्या वेगळा राहून सुद्धा वस्ती करू शकतो. याबद्दलचे तर्कपूर्ण उदाहरण भारतीय काळे अमेरिका (रेड इंडियन) व निग्रो म्हणविले जाणारे गोर लोक इत्यादी सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न समाज अमेरिकेत अस्तित्वात आहे. परंतु भारतात मात्र परिस्थिती निश्चितच वेगळी आहे .याबद्दल आपण भ्रमित होता कामा नये. आधीच दाखवून दिल्याप्रमाणे भारतातील लोकसमूह हे सजातीय विवाह प्रथेचे पालन करतात. भारतातील अनेक प्रजाती

ह्या काही निश्चित प्रदेशात निवास करतात व त्यांच्याच अंतर्गत देवाण-घेवाण सांस्कृतिक एकता आहे ,जो सजातीय समाजाचा मापदंड आहे. अशा सजातीय विवाह समर्थक प्रथा असलेल्या लोकात आणि जाती असलेल्या लोकांत निश्चितच भिन्नता आहे, भारतातील जाती प्रथेचा अर्थ आहे, समाजाला कृत्रिमरीत्या विभाजित करणे जे वैवाहिक रीती संबंधाने एकमेकांपासून वेगवेगळे असले पाहिजेत. अशाप्रकारे हा निष्कर्ष अटळ आहे ,की सजातीय विवाह हा कशा प्रकारे टिकविला गेला हे दाखविण्यात जर आपण यशस्वी झालो तर आपण जातीची उत्पत्ती आणि जडणघडण हे सुद्धा वस्तूता सिद्ध केलेले असेल. सजातीय विवाह हे जातीय व्यवस्थेचे मूळ काम आहे असे मी मानतो. याची खात्री तुम्हास आता झालेली असेल. तुम्हास अधिक पेचात न पडता व विषयावर मी अधिक प्रकाश पाडू इच्छितो. भारत वगळता आज जगातील कुठलाही देश आदी मान्यतांना चिटकून राहिलेला नाही. भारतीयांचा धर्ममूलता आदीम काळातील आहे, आणि त्यांचे आदिम संकेत आज सुद्धा आधुनिक काळात मोठ्या जोमाने भारतीय समाज पाळत आहे. बहिर्गोत्र विवाहाचे प्रचलन भारतीय समाजात पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. हे सर्वानाच माहित आहे. काळाच्या प्रवाहात या प्रथेच महत्व कमी

कमी होत गेले आणि जवळचे रक्त संबंधी वगळता त्या संबंधात विवाहात प्रतिबंध राहिलेला नाही. भारतीय विवाह पद्धती जी गोत्र बाह्यविवाह वर आधारित आहे याचे प्रमाण आहे .भारतात केवळ सजातीय (रक्तआस)मध्येच विवाह होऊ शकत नाही तर सगोत्रा (एकाच वर्गाच्या) मधील विवाह सुद्धा निशिद्ध मानण्यात येतो. म्हणूनच भारतीय जनतेला सजातीय विवाहाचा प्रकार हा फरक आहे ही एक महत्त्वपूर्ण गोष्ट आपणास लक्षात ठेवायचे आहे .भारतात नानाविध गोत्रे आहेत आणि हे गोत्र बाह्यविवाहाला अवलंबून करतात .या प्रकारचे इतर वर्ग सुद्धा आहेत .जे कूदेवतांना मानतात भारतीय जनतेत गोत्र बाह्यविवाह करणे हे एक विधान आहे आणि याचे उल्लंघन होणे शक्य नाही. एवढेच नाही तर सजातीय विवाह प्रथा प्रचलित असताना सुद्धा गोत्र बाह्य विवाह पद्धतीने शक्तीने पालन करण्यात येते. गोत्र बाह्यविवाहाच्या नियमांचा भंग केलेल्यांना विजातीय केलेल्या पेक्षा कठोर दंडाचे प्रावधान आहे. आपणास माहित आहे की गोत्र बाह्यविवाहाचा अर्थ परस्पर एकत्र भवन होय. परंतु आपल्यामध्ये जाती प्रथा आहे. जातीपर्यंत भारतात संबंध आहे परिणाम हाच निघतो की बहिर गोत्र विवाहाचा नियम एक विधान असताना देखील याच्या शिवाय सजातीय (गटांतर्गत) विवाहाचा नियम जोडलेला आहे.वास्तविक पाहता गोत्र बाह्य विवाह करणाऱ्या समाजाला सजातीय गटांतर्गत विवाहाचे पालन करणे सहज शक्य आहे, ते जातीव्यवस्थेचे मूळ आहे आणि वस्तुतः मूलभूत समस्या आहे. या नियमामुळेच गोत्र बाह्यविवाहाचे प्रचलन असताना देखील सजातीय गटांतर्गत विवाह हे शक्य होता.या मुद्द्यावरच विचार करून आपणास जातीच्या निर्मितीच्या रहस्याचा उलगडा होऊ शकतो अशाप्रकारे समाजातील गटांतर्गत विवाह प्रथेचे गोत्र बाह्यविवाह करण्याच्या रूढीवर मिळविलेला विजय म्हणजेच जातीची निर्मिती होय.²

स्वच्छता व भारतीय जातीय व्यवस्था-

भारतीय समाज व्यवस्थेत असंख्य जाती व धर्म असलेले दिसतात. त्यात भारताची लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या उदा. स्वच्छता, लोकसंख्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, गरिबी इत्यादी समस्या उद्भवलेल्या आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था ही पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेली दिसून येते.याचे मूळ आपण पाहत असताना जाती, वर्णव्यवस्था यात जाती आधारित व्यवसाय निर्माण केले गेले. अज्ञान व अंधश्रद्धा स्वच्छतेमुळे ही लोक एकमेकांचा द्वेष करतात. भारतात

काही गुन्हेगारी जमातीवर जो ठपका ठेवला आहे. त्यांना अज्ञानात ठेवले गेले शिक्षणापासून वंचित केले गेले. त्यामुळे ज्ञानापासून दूर असलेला समाज हा स्वच्छते पासूनही कोसो दूर असलेला दिसतो. म्हणून अज्ञानामुळे स्वच्छतेचे महत्त्व कळत नाही. भारतीय जातीव्यवस्थेने त्यांना अज्ञानात ठेवले. त्यामुळे त्यांना स्वच्छतेचे ज्ञान नसणे, अज्ञान असणे, गरिबी दारिद्र्य या सर्व गोष्टीमुळे त्यांचा विकास खुंटलेला दिसतो आहे. भारतामध्ये स्वच्छतेचा विषय आज राष्ट्रीय पातळीवरून प्रधानमंत्री यांना हाताळावा लागत आहे. भारतीय जातीय व्यवस्थेन अज्ञानी जमाती ह्या जाणवपूर्वक शिक्षणापासून दूर ठेवल्या. त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण हे अत्यल्प असलेले दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्यात अज्ञान वाढते. त्याचबरोबर अस्वच्छता वाढते. उदाहरणार्थ मसनजोगी ,सर्व फासेपारधी जमाती ,भटक्या जमाती इतर मागास वर्गातील काही जाती आणखी ज्ञानापासून कोसो दूर असलेल्या दिसून येत आहेत. त्यात तिरमल ,मुस्लिमांमधील जाती उदा. तांबोळी, आतार, खाटीक इत्यादी जमाती शिक्षणापासून दूर दिसत आहेत. या अज्ञानापोटी त्यांना स्वच्छतेचे धडे मिळत नाहीत.

स्वच्छता, मानसिकता व जातीय व्यवस्था-

या मुद्द्यांचे विश्लेषण करताना जातीय व्यवस्थेतील मागास जातीतील मानसिक स्थिती ही जबाबदार असलेली दिसून येते. ही एक चक्र असलेले दिसते. अज्ञान असल्याने शिक्षणापासून दूर, त्यामुळे त्यांनी मानसिक दृष्ट्या स्वतःला कमकुवत समजून घेतले आहे. ते स्वतःला कमी लेखतात. शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्यापर्यंत न पोहोचणे. आजही समाज माध्यम सक्षम झाले. सर्व क्षेत्र विकसनशील अवस्थेत असलेले दिसते .विकसित होण्याचा भारत मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करत आहे .सर्व क्षेत्रात प्रगती आढळून येत आहे. आपण 21 व्या शतकात प्रवेश केला परंतु स्वच्छतेचे प्रश्न आपण गेल्या सात दशकापासून सोडू शकलेलो नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकापासून आपण जातीय व्यवस्था संविधानाद्वारे मोडण्याचा प्रयत्न करत आहोत. दिवसेंदिवस वाढत चाललेली लोकसंख्या यामुळे अपुरे पडत चाललेली साधने,एकीकडे प्रगतीचा मार्ग धरलेला असताना विविध समस्यांना भारतीय जातीय व्यवस्थेमुळे सामोरे जात आहोत. बौद्ध काळात ज्ञान केंद्र म्हणून बौद्धकालीन नालंदा, श्रावती, वल्लभीया विद्यापीठ व्यवस्था अस्तित्वात होत्या. त्या काळात विविध ज्ञान शाखा विकसित होत्या. आजही ते साहित्य भारतात

उपलब्ध आहे परंतु भारतीय जातीय व्यवस्थेत चार वर्ण केले गेले. जातीय वर्गीकरणामुळे जात निहाय व्यवसाय निर्माण करून त्यांना अज्ञानात ठेवल्या गेले. ज्ञानापासून दूर ठेवल्यामुळे बौद्धकालीन संस्कृतीचे जतन न केल्यामुळे त्यांच्यावरील संस्कार हे गुलामीचे लादल्या गेले. यामुळे भारतीय जातीयव्यवस्थेतील अनेक जातीवर गुलामीची मानसिकता लादली गेली. यामुळे स्वच्छता दारिद्र्य गरिबी शिक्षण यापासून कोसो दूर असलेला समाज अस्तित्वात आला. म्हणून स्वच्छता व भारतीय जातीयव्यवस्था याचे वर्णन करताना असे म्हणावे लागेल की जातीय व्यवस्था मोडीत काढल्याशिवाय इथला स्वच्छतेचा, गरिबीचा, दारिद्र्याचा, बेरोजगारीचा, अज्ञानाचा, अंधश्रद्धेचा प्रश्न सुटणार नाही. अशाप्रकारे भारतीय जातीय व्यवस्थेतील प्रत्येक जातीय समूह उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग (ओबीसी), अल्पसंख्यांक समूह, खुल्या वर्गातील सर्व जाती समूह (ओपन) इत्यादीं सर्व भारतीय म्हणून त्यांनासर्व स्तरावरील शिक्षण सक्तीचे व मोफत दिल्याशिवाय त्यांची स्वच्छते विषयक मानसिकता व भारतीय जातीयव्यवस्था बदलासाठी उपरोक्त उपाय करणे आवश्यक आहे. यासाठी भारतीय जाती व्यवस्थेतील प्रत्येक मानवास शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यामुळेच त्यांचे स्वच्छ राहणीमान अन्न वस्त्र निवारा दैनंदिन गरजा पूर्ण होतील व यामुळे त्यांचे स्वच्छते विषयक व भारतीय जातीय व्यवस्थेविषयक विचारच ही व्यवस्था मोडून काढण्याचा विचार त्यांच्या मानसिकतेत येईल. म्हणून भारतीय जातीय व्यवस्था ही मोडून काढण्यासाठी नैतिक मूल्य शिक्षण स्वच्छता इत्यादींचे धडे दिले तरच भारत देश विकसित होऊ शकतो.

समारोप-

भारतीय जातीय व्यवस्था आणि स्वच्छता विषय हाताळताना हे लक्षात आले की याचे मूळ कारण हे अज्ञान व शिक्षण आहे. यामुळे त्यांचे स्वच्छतेचे शिक्षण व एकंदर शिक्षण हे व्यवस्थित त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यास भारतीय राजकीय व्यवस्थेची मानसिकता धजली नाही यामुळे सर्व प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था व

स्वच्छता यावर विचार मांडताना शेवटी असे म्हणावे लागेल की अस्वच्छता स्वच्छता याला कारण शिक्षण अज्ञान दारिद्र्य गरिबी इत्यादी घटक जबाबदार असलेले दिसून येतात. उच्च जातीय मानसिकता ही सुद्धा कारणीभूत असलेली दिसून येते. धन दांडग्यांना आजही वाटते की कमी मजुरीत मजूर मिळावेत. जास्त मजूर कामगार शेतमजूर राहण्याचे कारण ही अज्ञान स्वच्छता जातीय व्यवस्था कारणीभूत असलेली दिसून येते. म्हणून उच्च जातीय ज्ञानी समाजाने असे ठरविले पाहिजे की माझा भारतीय माणूस सजान झाला पाहिजे. त्याला ज्ञान शिक्षण मिळाले पाहिजे. जातीय व्यवस्थेतील सर्व समाजामध्ये मानसिक बदल झाला पाहिजे असे संशोधकास वाटते. स्वच्छता व भारतीय जातीयव्यवस्था ह्या विषयास न्याय देताना असे म्हणावे लागेल की प्रथम सर्व भारतीय जातीय मानसिकता, धार्मिक घृणा, सोडून देऊन एक संघ भारतीय समाज म्हणून सर्व जातीय समूहाकडे शिक्षण कसे पोहोचेल याला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे .तेव्हाच जातीय मानसिकता, स्वच्छतेचा व भारतीय जातीय व्यवस्थेचा प्रश्न भारतातून हद्दपार होईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची -

1. डॉ. विवेकानंद झा, जात अस्पृश्यता आणि सामाजिक न्याय, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, प्र. आ. 24 डिसेंबर 2004, प्र. क्र.5,6.
2. भीमराव रामजी आंबेडकर, भारतातील जाती तिची उत्पत्ती जडणघडण आणि विकास, रोडगे प्रकाशन नागपूर -2009, पृष्ठ क्रमांक 3,4,5,6,7.
3. प्रा सरिता जाधव व इतर, पुस्तक-2, जाती वर्ग आणि भारतीय आदिवासी (भारतीय समाज), प्रकाशक कुलसचिव, य. च. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्र. प्रकाशन- जून 2002.
4. डॉ. दा. धो. काचोळे, ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या, प्र. आ. 15 जून. 2015